

ERMENİLERİN MARAŞ'TAN AYRILMALARI, 1920-1922

Yrd. Doç. Dr. Memet YETİŞGİN*

ÖZET

Ateşkesten sonra işgalcilere karşı Türklerle birlik olmayan ve Türklerle dostça yaşamak arzusunu göstermeyen Ermeniler, uzun zamandır arzuladıkları bağımsız bir devlet düşüncesine devam ettiler. Bunun için onlar işgalcilerle, özellikle Fransızlarla, işbirliği yaptılar. Maraş'ta, Fransızların desteğini aldılar ve artan ölçüde Türk değerlerine ve hayatlarına saldırmaya başladılar. Türkler, onurları ve bağımsızlıkları için Fransızlarla savaşmak zorunda kaldıklarında, Ermenilerle de savaşmak zorunda kaldılar. Kanlı bir karşılaşmanın sonunda Türkler muzaffer oldu. Beraberinde binlerce Ermeni'yi de götüren Fransız işgal gücü şehirden ayrılmak zorunda bırakıldı. Savaşın sonra Maraş'ta kalan Ermeniler ise şehirden ayrılmak için uygun yollar aradılar. Ekim 1921'de Ankara'da Fransızlar ile Türkler anlaşma imzalayınca ki bu Fransız işgalinin bölgeden ayrılması hakkında uzlaşma sağlıyordu. Türk otoritelerinin ve Ankara Anlaşması'nın verdiği garantilere rağmen, Ermeniler ciddi olarak Fransızlar ile birlikte bölgeden ayrılmayı istediler. Sonuçta, Maraş'ta kalan son Ermeni grupları da Ocak 1922'de şehirden ayrıldılar.

Anahtar Kelimeler

Türkler, Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu, Fransızlar, Maraş, Mustafa Kemal, Misyonerler.

* Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş.

THE DEPARTURE OF ARMENIANS FROM MARAŞ, 1920 – 1922

ABSTRACT

Not allying with the Turks against the invaders, and not showing any desire to live a friendly life with the Turks after the armistice, the Armenians continued to entertain their long-time desire for an independent state. For this, they sided with the invaders, especially with the French. In Maraş, they got the French support and increasingly began to attack the Turkish values and lives. When the Turks had to fight for honor and freedom against the French occupation forces, they had to fight the Armenians, too. After a bloody confrontation, the Turks became the victor. The French occupation was forced to leave the city, carrying along with them many thousand of the Armenians. The Armenians who remained behind after the war in Maraş sought proper ways to leave from the city. As the Franco-Turkish agreement in Ankara signed in October 1921, which agreed on the French occupation to leave the area, the Armenians wanted very much to leave the area with them despite assurances given to them by the authorities and the Ankara Agreement. Thus, the last remaining large groups of Armenians in Maraş left the city in January 1922.

Key words

The Turks, Armenians, The Ottoman Empire, the French, Marash, Mustafa Kemal, Missionaries.

Ermenilerin Maraş'ı terk etmeleri ile onların bağımsızlık kazanma amacıyla devlete karşı sık sık ayaklanmalar çıkarmaları, emperyalist devletlerin bir maşası olarak rol oynamaları ve en sonunda da işgalciler ile işbirliği yapmaları arasında sıkı bir ilişki vardır. Ermeniler Maraş'ta Türkler ile birlikte, kendi tarihi ve demografik gerçeklerine uygun bir yaşam yerine, dış güçlerin desteği ile bağımsızlık için mücadele etmişler, ancak mücadeleyi kaybedince de bölgeyi terk etmeyi seçmişlerdir. Bu gidişte, kendi izledikleri gerçeklerden yoksun siyaset ile, emperyalist devletlerin çıkar çatışmalarının büyük sorumluluğu vardır. Onlar şehirde kovulmamış, emperyalistlerin ve işgalcilerin emellerine alet olduklarından, onlarla birlikte ayrılmışlardır.

Maraş şehrinde oldukça azınlıkta olmakla birlikte Ermeniler Maraş'ın önce İngilizler ve sonra da Fransızlar tarafından işgalini kendileri için kaçırılmaz bir fırsat olarak görmüş, sonunda batılı büyük devletlerin desteklerini elde ettiklerini düşünmüşlerdir. Bu desteğe güvenerek bir bağımsız Ermenistan kurma şansını yakaladıklarını ve bunu iyi değerlendirmeleri gerektiğini algulamışlardır. Paris'te Ermeni delegasyonu başkanlığını yapan Boghos Noubar oldukça geniş topraklar üzerinde bir Ermenistan istemiş, ancak istediği topraklar üzerindeki toplam nüfus içinde oranları ancak yüzde 15 olmasına bakmaksızın, kuzeyde Karadeniz, güneyde Akdeniz'e ulaşan sınırları ve Rusya Ermenistan'ını içine alan bir bağımsız Ermeni devleti kurmak iddiasında bulunmuş ve hatta bu devletin bağımsızlığını da 30 Kasım 1918'de ilan etmiştir. Maraş şehri bu düşünülen ve sözde ilan edilen devletin sınırları içinde yer alıyordu.¹

Mütareke döneminde bölgeyi ilk işgal eden İngilizlerin varlığını kendi çıkarları için kullanma yolları deneyen Ermeniler, İngilizlerin şehri işgali döneminde umduklarını bulamamışlardı. Bunda gerek İngilizlerin bu bölgedeki geçici olmaları, çünkü buraları gizli anlaşmalarla Fransızların etki bölgesine ayrılmıştı, ve gerekse de İngilizlerin gelecekteki Fransız işgalcilerinden daha gerçekçi bir işgal politikası izlemeleri etkili olmuştur. İngilizlerin Fransızlar ile yaptıkları Eylül 1919 tarihindeki Suriye İtirafnamesi hükmünce zengin petrol yataklarına sahip Musul vilayeti karşılığı

¹ Salahi R. Sonel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Turkish Historical Society, Ankara, 1993, s. 419.

Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'yu Fransızlara terk ederek bölgede çekilmeleri, ve bölgenin Ermeni yanlısı Fransızların işgali altına girmesi Ermenilere bağımsızlık yolunda büyük bir umut ve sevinç vermiştir.

Ermeniler Fransız desteği ile kendi amaçlarına ulaşmak isterken, Fransızlar da kurmayı düşündükleri büyük Suriye mandası için kuzeyde kendi kontrollerinde bir "Ermeni" tampon bölgesi oluşturmak düşüncesindediydi. Bunun için Ermeniler Fransızlarla, Fransızlar da Ermenilerle işbirliği yapmışlardır. Fransızlar bölgenin işgali ve bu işgalin sürdürülebilmesi için Ermeni gönüllülerine, Birinci Dünya Savaşı sırasında kurdukları ve gelecekteki "Küçük Ermenistan'ın ordusu"² olarak gördükleri Ermeni askerlerine, *Legion d'Orient*, ve işgal ettikleri yerlerdeki silahlandırıp askeri eğitim verdikleri Ermeni milislerine güvenmekteydiler.

Ermeniler ise Fransızların bölgedeki askeri gücü ve uluslararasıdaki siyasi desteği ile bölgedeki ezici Türk varlığını dengelemek ve sonra da ya türlü yollarla yok etmek ya da, en azında, kendi kuracakları devlette azınlık durumuna düşürmek istiyorlardı. Bu sebeple, Türklerin kendilerini dostça karşılayıp, birlikte yaşama konusunda gösterdikleri mütekerre dönem anlayışını reddetmişlerdi. İngilizlerin şehri terk edeceğini öğrenir öğrenmez Fransızlara müracaat ederek kendilerinin güvende olmadığını iddia ederek bir an önce şehrin Fransızlar tarafından işgalini istemişlerdi.³ Fransız işgal güçlerinin şehre girdiği gün ise büyük bir coşku içinde şenlikler düzenlemişler ve işgali kendileri için bir "kurtuluş" olarak görmüşlerdir.⁴

Her ne kadar Türkler ve Birinci Dünya Savaşında taraf oldukları güçler savaştan yenik çıkmışlarsa da, özgür kalma ve yaşama azimlerinden bir

2 Sonyel, *Minorities...*, s. 416.

3 Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990, p 277; Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*. State University of New York Press, Albany, 1973, s. 61.

4 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1918-1919)*, vol. 2, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, belge no, 61; Adil Bağdadlılar, *Uzunluk: İstiklal Harbinde Kahramanmaraş*. Kervan Matbaası, Kahramanmaraş, 1974, s. 45; Yalçın Özalp, *Mustafa Kemal ve Milli Mücadelenin İlk Zaferi*. Belediye Yayınları, Kahramanmaraş, 1984, s. 40-41; Ahmet Eyicil, "Fransızların Maraş'ı İşgali," *Madalyalı Tek Şehir Kahramanmaraş Dergisi*, no. 8 (12 Şubat 1991), s. 14; Ahmet Hulki Saral and Tosun Saral, *Vatan Nasıl Kurtarıldı: Nur Dağları, Toroslar, Adana, Maraş, Gaziantep ve Urfa'da Yapılan Kuvayı Milliye Savaşları*. Türkiye İş Bankası, Ankara, 1970, s. 157.

şey kaybetmemişlerdi. Ülkenin birçok yerlerinde bağımsızlık için kuvayı-milliyeye teşkilatları kurmuş, işgallere karşı mücadeleye başlamışlardı. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak bu ulusal güçleri örgütlemeye başlaması, işgalcileri ve onların işbirlikçilerini zor duruma düşürmüştür. Bu bağlamda, Maraş ulusal direncin ilk somut örneğini gösterme başarısını gerçekleştirmiştir.

İşgalin esaret ve yok olmak olduğunu gören Maraş'ta ki Türkler, öncelikle şehrin İngiliz işgalinde olduğu gibi Fransız işgali altında da statü-konun devamını istemiş, onların günlük hayata ve resmi işlere karışmamasını beklemişlerdir. Bu amaçla, Maraş'taki Ermenileri de kendi yanlarına katarak işgalci Fransızlara karşı birlikte mücadele etme teklifini sunmuşlardır. Ancak, Ermeniler buna yanaşmamıştır. Bunun üzerine, Ermenilerin tarafsız kalmasını istemişlerse de Ermeniler tarafsız kalmayı da kabul etmemişlerdir.⁵ Bundan sonra Türkler tek başlarına kendilerini esir etmek isteyen Fransız ve Ermenilere karşı tüm güçleri ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Türkler ile Ermeniler ve Fransız işgalcilerin birlikte yaşama umutları sona erince, şehirde çetin ve kanlı mücadele başlamış, taraflar birbirlerini yok etmek için ellerinde gelen çabayı göstermişlerdir. Ermenilerin sürekli olarak Fransızları teşvik ederek Türk evlerini yakmaya ve büyük zararlar verdimeye çalışmaları, şehirdeki top ve makineli atışlarının oluşturduğu korku, dehşet ve yıkımlar büyük acılara yol açmıştır.⁶ Buna karşılık Türkler Maraş'ta, Milli Kuvvetlerin de yardım ve destekleri ile Milli Mücadelenin ilk zaferini kazanmışlardır. 21 Ocak 1919'dan 12 Şubat 1920'ye 22 gün süren kanlı mücadeleden sonra Maraş'ta ki Fransız işgal güçleri şehri terk etmek zorunda kalırken, onlara destek vererek Türklerle karşı savaşmış olan Ermeniler de şehirde kalma onurunu kaybetmişlerdir. Çünkü onlar Türklerin kendileri ile birlikte işgalci düşmana karşı mücadele teklifini reddetmiş, düşmanla birlik olarak yüzlerce Türk'ün ölümüne

5 "The 22 Days of Marash: Papers on the Defense of the City against Turkish Forces, January-February 1920," *The Armenian Review*, 31 (Spring 1977-78), s. 65; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri*, vol. 2, document no, 85.

6 "The 22 Days of Marash...", 31, s. 67.

sebeplere olmuşlardı. Eğer kendileri kazanmış olsalardı, büyük ihtimalle şehirdeki Türkler katledilecek, ağır baskı altında kalacak veya şehri terk etmek zorunda bırakılacaklardı.

Dolayısıyla Maraş'ta ki Ermeniler zaferin Türkler tarafından kalması sebebiyle birlikte mücadele etmiş oldukları Fransızlar ile birlikte şehri terk etmek durumunda kalmışlardır. Bu bağlamda, savaştan önce şehirdeki 20 bin civarındaki Ermeni, gerek savaş sırasında canını kaybederek, gerek Fransızlar ile birlikte kaçarak ve gerekse de daha sonra Amerikalı misyoner ve yabancı kuruluşlar denetiminde şehirden ayrılarak şehri terk etmişlerdir. Bu aşamada, Ermenilerin Maraş'ı terk etmesini,

a. Savaş sırasında hayatını kaybedenler,

b. Fransız işgal güçlerinin yenilgi üzerine şehri terk etmesi sırasında onlar ile birlikte kaçanlar

c. Ve daha sonra Amerikalı misyoner, Yakın Doğu Yardım Kurumu yetkilileri, doktor ve öğretmenleri önderliğinde şehri terk edenler olarak üç kısımda incelemek mümkündür.

Öncelikle Maraş savaşı sırasında tarafların kayıplarına bir bakıldığında, oldukça farklı rakamlarla karşılaşılmaktadır. Arslan Bey komutasında Maraş Kuva-yı Milliyesi'nin, Pazarcık ve Gökşun'dan gelen milli kuvvetlerle desteklenmesi sonucu, ve gerek Elbistan ve çevre depolarda silah yardımı ve özellikle de kışladaki silah ve cephanenin kuvay-i milliyecilere dağıtılması sonucu, oldukça güçlü bir konuma gelen Türkler, Ermeniler ile Fransızlara karşı 22 gün başarı ile mücadele etmişler, şehrin önemli bir kesimine hakim olarak savaşmışlardır. Ermeniler ise Fransız askeri yardımını sağlayarak Türklerin Milli Kuvvetlerine benzer "Ermeni Milli Birlik" adlı kendi savunma teşkilatlarını kurmuşlardır.⁷ Dahası, Ermeniler Fransız askeri birliklerinin de bulunduğu büyük evlere-Bulgurcıyan, Hırlakyan evleri gibi-kiliselere, okullara ve manastırlara sığınarak savaşı sürdürmüşlerdir. Bu binalar genellikle sağlam yapı ve savunmaya müsait yerlerdi.

7 "The 22 Days of Marash: Papers on the Defense of the City against Turkish Forces, January-February 1920," *The Armenian Review*, vol. 30 (Winter 1977-78), s. 388.

Fransız işgalci güçlerine gelince, askerlerin bir kısmını Ermenileri korumak ve onlarla birlikte savaşmak için kilise, okul ve manastırlara yerleştirmiş, komutanları General Quérette ise kışladaki birliklerin başında savaşı sürdürmüştür. Ermeni ve Fransızlar top ve makineli gibi ağır silahlardan üstün iken, Türkler cadde ve sokaklara hakim olarak ve şehri çepeçevre sarakarak bir üstünlük kurmuşlardır. Hatta, birçokları Ermenilerin topluca sığındığı ve silahlı mücadeleye başladığı kilise, ev, hastahane ve okulların etrafındaki kendi evlerini yakarak, buraların daha rahat sarılmasını ve etkisiz hale getirilmesini sağlamışlardır. Öyle ki Ermenilerin bulunduğu yerler yanmış ve yıkık Türk evleri arasında birer ada şeklinde kalmıştır.⁸

Savaş çetin ve kanlı geçmiş, genellikle iki kesim de ciddi çatışma ve kayıpları tatmıştır. Savaşın son günlerinde Albay Normand komutasındaki birliklerin şehre yardım için gelmesi ve Mercimek Tepe'yi alarak Müslümanların yaşadığı şehir sakinlerine top atışlarıyla ağır kayıplar verdirmesi,⁹ bir ara Türklerde bezginlik hali yaratmış, birçokları ev halklarını alarak güvenlik için şehri terk edip komşu yerleşim yerlerine gitmişlerdir.¹⁰ Hatta, Ermeniler bu fırsattan faydalanarak bazı Türk evlerini yağmalayıp, rastladıkları bazı Türkleri öldürmüşlerdir.¹¹ Durumun aleyhlerine döndüğünü gören bazı Türk ileri gelenleri, Dr. Mustafa'yı düşmanla görüşmek ve bir anlaşmaya varmak için Fransız komutanla buluşmaya zorlamışlardır. Ancak, milli kuvvetlerin tavizsiz ve inatçı mücadelesi Fransızları pes

8 Hüsamettin Karadağ, *Milli Mücadelede Maraş*, Mersin, 1943, s. 40; "The 22 Days of Marash...", 31, s. 66. Özellikle, Ermeni kaynakları Ermeni halkın kendi kiliselerinde yakılarak öldürüldüklerini yazarlar. Ancak, bu kiliseler sadece suçsuz halkın toplandığı ibadethaneler değillerdi. Buralarda Fransız askerleri, Ermeni militanları, gönüllüleri, ve lejyonerleri ağır silahlarla silahlı halde Türk halka saldırılar düzenlemekteydi. Buraları birer savunma kaleleri gibi idi. Türkler bu kalelerin alınması için çalışmışlardı. Karadağ'a göre, Ermeniler ve Fransızlar Kale hariç tüm müstahkem mevkilere hakimdi. Eğer Kale'de onların kontrolünde olsaydı, Türklerin "durumları çok fena olurdu."

9 Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi, *Barış Faaliyetleri Koleksiyonu*: Klasör No:1162, E/Y Dosya No: 153/81, Belge: 2-11; Bağdadlılar, a.g.e., s. 117; Kerr, a.g.e., s. 146-151; Karadağ, a.g.e., s. 48.

10 Bağdadlılar, a.g.e., s. 117. Bağdadlılar olayı anlatırken şöyle yazmaktadır; "Bununla beraber şehir boşaltıyordu. Ailesini, çocuklarını bulabilenler birlikte, bulamayanlar tek başına köy yollarını tutmuşlardı. Erkeklerini bulamayan kadınlar erkeksiz çıkıyorlardı köy yollarına. Mahşer gibi herkes her şeyden evvel nefisini düşünüyordu. ..."

11 Kerr, a.g.e., s. 154.

ettiremeye yetmiştir.¹² Fransızlar, 9 Şubat'ta aldıkları karar doğrultusunda, 11/12 Şubat gecesi gizlice şehirden çekilmeye başlamışlardır. Bu çekiliş Ermeniler arasında büyük bir paniğe yol açmış ve binlerce Ermeni apar topar onları izleyerek şehirden kaçmaya başlamıştır.

Çetin ve kanlı olayların yaşandığı çatışmalar boyunca her kesimden yüzlerce ve binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Bu bağlamda, Türklerin kayıpları 200 ile 4.500 arasında değişen rakamlarla ifade edilmiştir. Her ne kadar birçok kaynakta Türklerin kayıpları 200 ile 300 arasında gösterilmişse de,¹³ Amerikan Yakın Doğu Yardım kurumunda çalışan ve savaş boyunca Maraş'ta Ermenilerle birlikte hareket eden Stanley E. Kerr'e göre 200 rakamı Türklerin sadece düzenli askeri birliklerinden kaynaklanan kayıpları ifade etmektedir. Türkler toplamda 4.500 kayıp vermişlerdir.¹⁴

Kaynakların ifadesine göre, Fransız kayıpları 800 ile 1.200 arasında değişmektedir.¹⁵ Topları ve ağır silahlarının gölgesinde ve buldukları noktadan fazlaca ayrılmadan savaşan Fransızlar, karşı tarafa yıkıcı ve öldürücü top ve makineli atışları yaparken, kendileri çoğunlukla daha az taze uğramışlardır.

Ermenilerin kayıpları ise 3.500 ile 12.000 arasında değişen rakamlarla ifade edilmiştir. 10 Şubat akşamı Dr. Mustafa, Amerikalı Dr. Wilson ve

¹² Ali Sezai Efendi, "Maraş'ın Şekerli, Hatuniye, Bostancı, Kuytul Mahallerinden Mürkekeş Şubenin Reisi Olarak Bilfiil Teşkilatı Yaparak ve Milli Müdafaa ve Harb Safahatından Bulunarak Yazdığı Tarihçeden İcap Eden Yerlerin Hülasesidir." Basılmamış el yazı ile kaleme alınmış bir belge; R. Yaşar Büyükoğlu, *Milli Mücadele Döneminde Güneydoğu Anadolu* (30.X. 1918-20.X. 1921), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi. Ankara, 1998, s. 164; Saral, a.g.e., s. 197-198.

¹³ *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Şubat 1336 (1920); Bağdadlılar, a.g.e., s. 121; Akbıyık, a.g.e., s. 219; Büyükoğlu, a.g.e., s. 172, 174; *Meclis-i Ayan Tutanakları*, 4 Mart 1336 (1920). Ayan meclisinde, İngiliz ve Fransız gazetelerinin binlerce insanın Maraş müdafaası sırasında öldüğüne dair tartışılan bir soruya karşılık Abdurrahman Şeref Efendi, Şura-i Devlet Reis Vekili, "Maktulinin ve meskensiz kalan ahalinin miktarını da bilmiyorum. Fakat her gün gelen resmî cetveller vardır, bunlara nazaran iki-üçyüz kişi de bu ihtilâl esnasında öldü. Bu iki-üçyüz kişi içinde Müslim de var, Ermeni de vardır, karışıktır. Kasabaya hariçten top, mitralyöz atılıyor. Ahali de heyecanla birbirini öldürüyor. Mamafih zayıf miktarı binlerce değil, bir-ikiyüz kişiden ibarettir. İzam ettikleri gibi değildir," demiştir.

¹⁴ Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi, *Barış Faaliyetleri Koleksiyonu*: Klasör No:1162, E/Y Dosya No: 153/81, Belge: 2-12,13; Kerr, a.g.e., s. 195.

¹⁵ Paul du Véou, *La Passion de la Cilicie*. Paris: Librairie Orientaliste, 1937, s. 100; Kerr, a.g.e., s. 195. Véou'ya göre, 1.200 Fransız askeri ölmüş veya savaş dışı kalmıştı. 300 kadarının ise ayakları donduğundan kangren olma tehlikesi ile kesilmek zorunda kalmıştı.

Fransız subaylar Alman Hastahanesinde barış için toplanıp karara varmaya çalıştıkları sırada, 10.000 Ermeni hayatta olduğu ifade edilmiştir.¹⁶ Yakın Doğu Yardım Kurumundan, W. Nisbitt'in savaşa ilgili memorandumuna göre Ermenilerin toplam kaybı 3.500 ile 4.000 arasında idi ve şehrin yarısı yanmıştı.¹⁷ Kerr'e göre, Savaş sonunda şehirde kalan ve dört ana binada-Amarikan misyoner kompleksi, Alman hastahanesi, Betişalom Yetimhanesi ve Katolik Ermeni Kilisesi-toplanan Ermenilerin sayısı 9.700 idi. Fransızların kendilerini kimsenin izlememesi gerektiği yolundaki uyarı ve emirlerine rağmen, Ermenilerden kaç kişinin İslahiye'ye doğru yola çıktığı tam olarak bilinmiyorsa da, 3.400 civarında Ermeni'nin Fransızlar ile birlikte gittiği ve bunlardan 2.400 kadarının İslahiye'ye ulaştığı, yollarında ise 1.000 kadarının öldüğü tahmin edilmektedir.¹⁸ Aynı zorlu yolculuğu yapmış olan bir görgü tanığına göre, 4.000 asker ve 5.000'den fazla Ermeni Fransızlarla birlikte Kaçmış, Belpınar'dan sonra ağır ve on üç saat süren bir tipi fırtınasının meydana getirdiği "karmaşa ve terörle mücadele ederek" ve büyük kayıplar vererek ilerlemişlerdir. Bu kayıplar, onların 1918'den beri İtilaf güçlerinin "kendi aralarındaki mücadele ve hatalarının" küçük bir sonucudur.¹⁹ Bir başka kaynağa göre, İslahiye'ye yola çıkan 5.000 Ermeni'den ancak üçte ikisi varabilmiş ve oradan da İzmir, İzmit ve diğer Yunan işgali altındaki yerlere gitmişlerdir.²⁰ Yine bir başka kaynağa göre, savaşın başında 22.000 olan ve kaç kişinin Fransızlarla birlikte kaçtığı bilinmeyen bir anda geride kalanlar 9.700 kadardı ve bunlar da Türklerin koruması altında güvene kavuşmuşlardı.²¹ Ghazarian'a göre

16 Kerr, a.g.e., s. 168.

17 Kerr, a.g.e., s. 257.

18 Véou, a.g.e., s. 101; "The 22 Days of Marsh...", 31, s. 57-58; Kerr, a.g.e., s. 196. Kerr'in iddiasına göre, yaklaşık 2.000'i köylerden olmak üzere savaş öncesinde 24.000 Ermeni Maraş'ta yaşamaktaydı. Bunlardan 9.700'ü Maraş'ta hayatta kalmış, 2.400'ü de İslahiye'ye ulaşmıştı. 11.900 Ermeni şehirdeki ve köylerdeki çatışmada, İslahiye'ye giderken yollarda hayatını kaybetmişti. Ancak, bu rakam oldukça abartılı görünmektedir. Véou, kaçış sırasında 3.000 Ermeni'nin öldüğünü iddia etmektedir.

19 Véou, a.g.e., s. 99; "The 22 Days of Marsh...", 31, s. 59, 61. Dr. Elliott, "Fransız ve İngiliz devlet adamları bu saatte ne yapıyorlardı? Rahat adamlar, yiyebilen adamlar, altında uyuyabilecek çatıları olan adamlar, karıları ve çocukları güvende ve sıcak ortamda olan adamlar-onlar oturup dünya satrancı üzerinde uluslar arası politikanın büyük oyununu oynuyorlar, bu sırada dünyada hayatlar kazanıyor, büyük acılar çekiliyor her harekette" diye yazarak emperyalistleri trajik olarak kınıyordu.

20 "The 22 Days of Marsh...", 31, s. 63.

21 Kerr, a.g.e., s. 177-181.

22.000 olan Ermeni nüfusundan 5.000'i ölmüş, 3.000'i Fransızlarla birlikte gitmiş ve 14.000 kişi ise şehirde sağ kalmıştı.²² Bağdadlılar'a göre ise 14.000 olan Ermenilerden 8.000'i savaş sonunda sağ kalmış, geride kalan 6.000 Ermeni'den ise ne kadarının öldüğünün ve ne kadarının ise Fransızlar ile birlikte gittiğinin bilinilmediği belirtilmiştir.²³

Fransızların çekilme kararı üzerine birçok Ermeni onlarla birlikte çekilmeye karar vermiş, ancak Fransızlar çekilmeyi gizli tuttuklarından Ermenilerin kendileri ile birlikte kaçma isteğine karşı gelmişlerdir. Gerekçe olarak, eğer kalabalık bir Ermeni halkı onları takip ettiği Türklerce görülürse, üzerlerine baskın yapıp birçokları öldürülebilirdi. Buna rağmen, Ermeni lejyon askerlerinin ve Rus Albay Simonoff'un destek ve ısrarı üzerine bir kilometre ara ile Ermenilerin Fransızları takip etmesine müsaade edilmiştir. Sığındıkları birçok yerden, Türkler tarafından kendilerine saldırıda bulunulabilir düşüncesi ile Amerikalı misyonerler Fransızlar ile birlikte ayrılmak için yetişkin kızların ve erkeklerin gitmesine karar vermiş, geride ise çoğunlukla çocuk ve kadınların kalmasına müsaade edilmişlerdir.²⁴

Fransızlar ile birlikte İslahiye'ye doğru kaçışan Ermeniler ağır kış şartları altında büyük kayıplar vererek yola devam etmişlerdir. Her ne kadar milli kuvvetlerce Aksu, Eloğlu ve bazı yerlerde saldırılar olmuşsa da bunlar pek etkili olmamıştır. Asıl kayıplar soğuğa ve kara verilmiştir ki o günlerde eşine az rastlanır çetin bir kış yaşanmıştır. Örneğin, yetimhaneden gönderilen 51 kızdan ancak 40'ı İslahiye'ye varmış, Senegalli askerlerden 150'sinin ayakları donduğundan ve kangren tehlikesi üzerine kesilmiştir. Belpınar'dan İslahiye'ye yol kenarları ölü insan kümeleri ile dolmuştur.²⁵

Fransızların şehri terk edeceğini öğrenen bazı Ermeni ileri gelenleri Amerikalı Yakın Doğu Yardım organizasyonunda çalışanlarından ve misyonerlerinden yardım istemiş ve zaten öteden beri birlikte hareket eden bu kimseler onlarla birlikte kalarak, Ermenilerle "korumaya" ve "temsil" etmeye devam etmişlerdir. Maraşta'ki misyonerlerin başı durumunda görü-

22 "The 22 Days of Marash...", 31, s. 68.

23 Bağdadlılar, a.g.e., s. 123.

24 Kerr, a.g.e., s. 165-166.

25 Kerr, a.g.e., s. 188-189.

nen Mr. Lyman ve diğerleri savaşın kazanıldığı bir anda Fransız kararına inanmamışlardır. Ancak bununla birlikte geride kalan Ermenileri de yalnız bırakmak istememişlerdir.

Fransızların çekilmesi ile hayal kırıklığı, kin ve çaresizlik hissedilen Ermeniler, Amerikalıların yardımını arama yanında başka çareler de aramışlardır. Bunlardan birisi kendi güçlerine dayanma yollarını zorlamak olmuştur. Bu amaçla, Bulgurcıyan evine sığınan Hırlakyan Ağa'nın Ermeni ileri gelenlerini toplayarak, eldeki güçleri ve silahları gözden geçirmesi ve Türklere karşı savaşa devam etme isteği ve Türk ordusunda da daha önce görev yapmış olan Hırlakyan'ın oğlu Setrak'ın komutasında yeniden bir askeri düzen oluşturmaya çalışması gibi çareler aramaları dikkat çekmektedir.²⁶ Ancak, Fransızların ağır silahları, binlerce askerine karşı başarı ile mücadele etmiş olan Türklere karşı Ermenilerin tek başına yapabilecekleri fazla bir şey yoktu. Sonuçta, Abarabaşı (Ermeni Katolik Kilisesi) kilisesindeki son silahlı Ermeniler de Amerikalıların arabuluculuğu ve Türklerin ortaya koyduğu şartları kabul etmek zorunda kalarak teslim olmuşlardır. Zaferden sonra Süleymanlı askerlik şubesi başkanı binbaşı Cemil başkanlığında şehirde geçici bir idare kurulmuş, bu idare birkaç suçlu bulunduğu kimsenin asılmasına karar vermiştir.²⁷ Ancak, kısa süre sonra idari ve adli işler yeniden tesis edilmiştir. Hükümet mutasarrıf olarak İrfan Bey'i görevlendirmiştir. İrfan Bey'de şehirde asayişi ve düzeni sağlayarak iyi bir ortam oluşturmuştur. Hatta, Ermeniler yeni ve rahat ortamdan memnun kalarak, Türklere gördükleri yumuşak ve koruyucu yaklaşıma karşı gösterdikleri hoşnutluğu, hükümete çektikleri bir telgrafla dile getirmişler, olan olaylardan Fransızları sorumlu tutarak, kendilerinin Fransızlar tarafından kandırıldığını dile getirmişlerdir.²⁸

Bununla birlikte, sayıca içinde buldukları toplumun çok az bir kesimini oldukları halde, büyük güçlerin kendi çıkarları için kışkırtıcı emellerine alet olan Ermeni ileri gelenlerinin sorumsuzca hareket etmeleri sonucunda, kendi halklarının Türkler ile birlikte gelişme ve ilerleme şansını ortadan

26 Kerr, a.g.e., s. 155-156.

27 ATASE Arşivi, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu; Klasör No:1162, E/Y Dosya No: 153/2-13

28 Saral, a.g.e., s. 204-205; Akbiyık, a.g.e., s. 218.

kaldırılmışlardır. Bir tarihçinin ifadesi ile, “Onlar Avrupa tarafından baştan çıkarıldılar ve intihar” etmişlerdir.²⁹ Yıllar sonra batılı güçlere sığınıp onların yardımını aramanın ve sonunda da kaybetmenin acısını objektif olarak değerlendiren bazı Ermeniler, Türklerle birlikte hareket etmiş olsalardı ve başkalarının oyuncağı olmasalardı daha iyi bir durumda kalabileceklerini itiraf etmişlerdir. Ama artık iş işten geçmişti, ve Türk’e duyulan öfke ve hıncın yerini, yaptıkları yanlışın verdiği vicdan muhasebesi almıştır.³⁰

Maraş’ta yedi mahalle-Şekerdere, Kümbet, Kuyucak, Çukuroba, Tekke, Akdere, Çarşı-içinde yaklaşık 1.000 ev ve 350 dükkan, 5 cami, 10 kilise, 15 mektep ile Kışla yanmış ve yıkılmıştır. Tahminen o günkü para ile 700.000 lira maddi zarar ortaya çıkmıştır.³¹ Amerikalılardan Dr. Shepard ve Dr. Lambert’in yaptığı bir araştırmaya göre ise 6 kilise ve 7 cami yanmıştır. Yanan ve tahrip olan evlerin tespit edilmesinin zorluğuna rağmen genelde evlerin %40’nın yandığını, çarşıdaki tüm Ermeni ve Türk dükkanlarının yağmalandığını tespit etmişlerdir.³²

Fransızlar çekilirken Amerikalılara ellerindeki yiyecekleri ve diğer malzemeyi vermişlerdi.³³ Hatta, Dr. Mustafa ile yaptıkları anlaşmada, Türklerin muhatap olarak Amerikalıları görmesini istemişlerdi.³⁴ Bu sebeple, Maraş’ta kalan Ermeniler, Amerikan Yakın Doğu Yardım Organizasyonu, Amerikan misyonerleri, doktor ve öğretmenleri gözetiminde bırakılmışlardır. Amerikalı ve diğer yabancılar ise eskiden beri kendi ülkelerinin gücünü kullanarak Ermenilere destek olmuş, onların Türklerle samimiyet kurmasını ve karışmasını bir dereceye kadar önlemişlerdir. Kendi önderliklerinde ve kendilerine sadık, kendi mezheplerini izleyen yeni bir toplum oluşturmak istemişlerdi. Misyonerler, yabancı bir ülkede kendi hükümranlıklarını ilan etmiş ve bu hükümranlığın itaatçi halkı olarak da

29 Sonyel, *Minorities...*, s. 429.

30 Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*. İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayını, 1986, s. 232; Sonyel, *Minorities...*, s. 430.

31 ATASE Arşivi, *Barış Faaliyetleri Koleksiyonu*: Klasör No:1162, E/Y Dosya No: 153/2-13; Saral, *a.g.e.*, s. 205.

32 Kerr, *a.g.e.*, s. 207.

33 “The 22 Days of Marash...”, 31, s. 68.

34 Bağdadlılar, *a.g.e.*, s. 120.

azınlıkları bulmuşlardır. Ve daha kötüsü, Ermeniler de bu yabancıların gerçek niyetlerini bilmeden kendilerini onların kucağına atmışlardır. Amerikalı ve diğer yabancı misyoner, öğretmen ve yardımseverler, Türklerin gözünde Ermenileri destekleyen ve doğan tatsız olaylarda rolleri olan zararlı kimselerdi ve bu nedenle şehri ve Türk vatandaşı olan Ermenileri terk etmeliydiler. Onların şehri terk etmesi için Ermeniler tarafından da istenmediklerinin kendilerine söylenmesini istemişlerdir. Bu amaçla, savaştan sonra şehirdeki Türk ileri gelenleri Ermenilere Amerikalıları istemediklerine dair söz almak istemiş, ancak Ermeniler buna yanaşmamıştır.³⁵ Bu şekilde Ermeniler geçmişte Fransız işgalciler ile hareket ederken, şimdi de Amerikalıların yanında yer almışlardır.

Ermenilere destek olmak ve onların içinde yaşadıkları toplumdan bu yolla ayrı kalmasını sağlamak için Amerikan Uluslararası Genç Adamın Hıristiyan Örgütü (The Young Men's Christian Association International) adlı örgütte Maraş'ta çalışmalarını yoğunlaştırmak istemiştir. Bu örgüt, Konya, Halep, Antep ve Maraş gibi yerlerde şubeler açmıştır. Ancak Maraş şubesi sorumlusu Frank Johnson ve örgütün genel sekreteri James Perry Antep'te buluşup Maraş'a gelirken, Antep yakınlarında bir saldırı sonucu öldürülmüştür.³⁶

Ayrıca, bu sırada Paris'te büyük devletler bir araya gelerek Türklerin kaderini tayin etmeye çalışıyordu. Boghus Noubar öncülüğündeki Ermeniler büyük güçlerin desteğinde aşırı toprak taleplerinde bulunuyordu.³⁷ Hatta, Fransızların daha büyük güçlerle tekrar Maraş'a dönüp şehri işgal edeceğinden bahsediliyordu.³⁸ Bu durumda şehirdeki Türkler geride kalan Ermenilerin hala kendileri için tehlike olduğuna ve bu nedenle de onların şehri terk etmeleri gerektiğine inanıyorlardı. Savaşın sona erdiği günlerde her ne kadar Ermenilerin canına dokunulmamışsa da, halk onların dışarıda rahatça dolaşıp, alışveriş yapmasına ve işlerini takip etmesine mesafeli

35 Kerr, a.g.e., s. 241.

36 *The Times*, Cumartesi, 14 Şubat 1920; Kerr, a.g.e., s. 203-204.

37 Sonyel, *Minorities...*, s. 419.

38 Hüsamettin Karadağ, *Milli Mücadelede Maraş*, Mersin, 1943, s. 54-55; Akbryk, a.g.e., s. 223-228; Kerr, a.g.e., s. 222. Kerr'e göre 15.000 Fransız askerinin çarpışarak şehre doğru geldiği söylentisi dilden dile dolaşmaktaydı.

yaklaşmıştı. Hatta, Ermenilere yeterince yiyecek ve diğer ihtiyaç malzemesi satılmasına dahi karşı çıkmışlardı. Bu sebeple Amerikalıların öncülüğünde bir gurup mutasarrıf İrfan Bey'den yardım istemiş, ve ancak onun aracılığı ile istedikleri malzemeleri tedarik edebilmişlerdi.³⁹ Ermeniler de sığındıkları yerlerden serbestçe çıkmaya korkup, Amerikalıların gözetimi altında güvende olduklarını düşünmüşlerdi.

Ancak, Bağdadlılar'a göre, Kılıç Ali Ermenilere teslim olduktan sonra bir aylık iaaşe verildiğini ve onların serbestçe dolaşmaları için garanti sağlandığını belirtmekte ve Ermenilerin de eskiden olduğu gibi işlerine döndüğünü kaydetmektedir.⁴⁰

Ermenilerin yabancılar kontrolünde ve etkisinde sürekli olarak düşmanca bir tutum içinde olmalarının sıkıntısını yaşayan Maraş ileri gelenleri, onların bundan sonra çocuklarını eğitmek için Türk mekteplere göndermeleri gerektiğini dile getirmişler, Türk tebaası olan herkesin aynı ortamlarda ders almasının daha doğru olacağını belirtmişlerdir. Ancak Ermeniler buna karşı çıkmışlar, hatta kendilerine karşı daha anlayışlı olunması için şehirdeki halkın gözünde dini bir etkisi olan Dayızade'den yardım istemişlerdir. Dayızade'nin ise onlardan İslam Dini'nin üstünlüğünü kabul etmelerini istemesi ve ancak Ermenilerin bunu reddetmeleri nedeniyle ondan istedikleri yardımı bulamamışlardır.⁴¹ Artık şehirde hiçbir şey eskisi gibi değildir. Savaşın verdiği yıkım ve can kaybı taraflar arasındaki uçurumu kapanmaz şekilde derinleştirmiştir.

Bu durumda, kendi eğittikleri ve zor duruma düşmelerinde de payları olan Amerikalılar, Ermenileri kaybetmek veya terk etmek istememişlerdir. Şehirde kalan Ermenileri ülke dışına çıkarmak için gayret göstermişlerse de, resmi çevreler buna önceleri engel olmaya çalışmış, ancak sonradan Ermeni ve Amerikalıların ısrarlı tutumları karşısında onların şehri terk etmelerine müsaade eden izinler verilmiştir. Yaptıkları mücadele sonunda Amerikalılar kendi destek ve yardımları ile Ermenileri Halep'e ve oradan da Beyrut'a taşımışlardır. Kerr'in iddiasına göre, Ankara Anlaşması'nın ve

39 Kerr, a.g.e., s. 200-201.

40 Bağdadlılar, *Uzunluk...*, s. 123.

41 Kerr, a.g.e., s. 241-242.

Kasım 1921'de Muhittin Paşa, Fransız delege Franklin-Bouillon ve Mustafa Kemal Paşanın bildirimlerinin ve bu anlaşma ile azınlıklara Avrupa'daki azınlıklara tanınan tüm hakların tanındığının ve genel af ilan edilmiş olduğunun Maraş'ta bilinmediğini, bu nedenle de Maraş'ta ki Ermenilerin Halep'e taşınmaya başladığı belirtilmektedir.⁴²

İlk Ermeni kafilesi kendilerine tahsis edilen jandarmaların korumasında 1.400 çocuk ve kalabalık bir gurup olarak şehirden ayrılmıştır. Onar kişilik guruplara ayrılmış ve her gurubun başına bir çocuğun lider olarak atanmış ve öğretmenleri denetiminde yola çıkan kabile "neşeli bir şekilde şehirden geçip Antep'e giden yolu tutmuşlardır." Yolda Aksu'yu geçerken "maskeli ve silahlı" kimselerce soyulmuş, soygun sırasında kabileyi korumaya çalışan jandarmalardan ikisi şehit edilmiştir. Bu durumda bölgedeki güçlü çete reislerinin veya aşiret guruplarının jandarmaya karşı dahi çatışmayı göze aldığı görülmektedir. Bu tür soygun ve kayıpların önünü almak için çareler aranmış, sonunda da bölgedeki güçlü aşiret ve çete reislerine verilen paralar karşılığı onların koruması altında Ermeniler Halep ve Beyrut'a götürülmeye başlanmıştır. Belli bir ücret karşılığı taşıma ve koruma anlaşılan Türk'e ait olarak ve yiyecek de Yakın Doğu Yardım Organizasyonu tarafından karşılanarak Ermeniler taşınmışlardır. Çocuklar katırların sırtına yüklenen ve özel olarak 200 kadar yapılmış olan sandıklarda taşınmışlardır. Bazen üç dört çocuk bir katır sırtında yolculuk yapmıştır. Kerr, "Tüm çocuklar bu yolla hiçbir sıkıntı ile karşılaşmadan Halep'e taşındı. Oradan Beyrut'a demir yolu ile taşınan çocuklar Akdeniz kıyılarındaki yetimhanelere yerleştirildiler" şeklinde yazmıştır.⁴³ Bu yolla geride kalan Ermenilerde şehirden ayrılıp Halep ve Beyrut'a gitmişlerdir.

Maraş'ta son olarak 3.000 Ermeni kalmıştır ki bunların birçoğları ordu da görevli idi ve birçoğları da mal ve mülklerini terk etmek istemiyorlardı. Bazıları ise çok fakir olduğundan gidecek yol parası yoktu. Kerr'in iddiasına göre, Maraş ileri gelenleri, polis şefi, kuvayı milliyeciler, mutasarrıf ve jandarma komutanı hariç, herkes onların şehri terk etmesini istiyorlardı.

42 Kerr, a.g.e., s. 247.

43 Kerr, a.g.e., s. 248-251.

Özellikle, Ermeni ileri gelenlerinin barış görüşmelerinde hala bölgede bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için dışarıda çaba harcamaları, Türk halkının duygularını kabartmış, ve Ermenilerin bir an önce şehri terk etmeleri gerekliliğini kabul edilmişti. Sonunda Ocak 1922'de bu son kalan Ermeni kabile ve onlara yardım eden Amerikalı misyoner ve Yakın Doğu Yardım kurumu çalışanları şehri terk ederek Suriye ve Lübnan'a gitmişlerdir.⁴⁴

Ermenilerin Çukurova ve Güney Anadolu'da ki varlıkları, gerek kendilerinin rızası ve gerekse de işgalci devletlerin çıkarları doğrultusunda, 1916'da imzalanan gizli anlaşma Skyes-Picot'un yürürlükte kalması ile mümkündü. Oysa, Türkler Fransızları Maraş, Urfa ve Antep'te yenmişlerdi. İşgalcilere güvenerek Türklerle savaşıyan Ermeniler de bu yenilgilerle oldukça zor duruma düşmüşlerdi. Kendileri de yenilenler tarafını tuttuğundan yenilmişlerdi. Fransa kendi ekonomik çıkarları için Türklerle Sykes-Picot anlaşmasını ortadan kaldıran ve Sevres anlaşmasını reddeden 20 Ekim 1921 Ankara Anlaşmasını imzalamış, buna göre de Fransızlar güçlerini Bağdat demiryolunun güneyine çekerek, Çukurova ile Güney Anadolu Türklere bırakılmıştı. Buna karşılık bölgedeki Hıristiyanlar için genel af ilan edilmiş, onların malları ve güvenliği garanti altına alınmıştı. Ancak, işgalcilerle işbirliği yanlışlığının vermiş olduğu korku ve acıdan dolayı Ermenilerin Türklerle bir daha eskisi gibi dostane yaşayabileceklerine kendileri de inanmıyordu. Fransızlar ve İngilizler de onlara verdikleri sözleri tutamamıştı.⁴⁵ Ayrıca, Ermeni komitecileri bölgedeki Ermenilerin bölgeyi terk etmesi için kışkırtıcı propagandalar yapmaktaydı. Sonuçta bu propagandalar bölgedeki Ermenilerin Kıbrıs ve Suriye'ye göç etmelerine yol açmıştır.⁴⁶

Maraş'ta ki savaşın bittiği 12 Şubat 1920'den son Ermeni kafilesinin şehri terk ettiği Ocak 1922 tarihine kadar Ermeniler şehirde kendi ev, okul, kilise ve hastahanelerinde kalmış, bu süre içerisinde Amerikalı misyoner, öğretmen, doktor ve yardım kuruluşu üyelerinin denetim ve gözetiminde kalmışlardır. Her ne kadar Türk halk savaşın getirdiği yıkımların acısını

44 Kerr, a.g.e., s. 253-254.

45 Kerr, a.g.e., s. 252.

46 Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından, 1919-1922*, TTK, Ankara, 1994, s. 157.

hissetmişse de, bu dönemde Ermenilere karşı hiçbir ciddi saldırıda bulunmamıştır. Ermeniler hükümetin koruması altında kendi işleri ile meşgul olmuşlardır. Onların görev ve sorumluluklarını bilen birer Türk vatandaşı olarak kalmaları için çaba harcanmışsa da, Ermeniler hala Fransız veya başka bir dış gücün yardımını umarak ve bu yardım sonucu kendilerine bağımsızlık verileceğini umarak içinde buldukları şartlara uymaktan kaçınmışlardır. Ancak, bu ayrılıkçı ümitleri Mustafa Kemal önderliğinde Ankara merkezli yeni kurulmakta olan genç ve dinamik Türk devletinin kazandığı her başarı ile biraz daha sönmüştür. Sonunda yabancıların “koruması” ve kendilerinin de yabancı desteği ile “bağımsız” olma hayalleri yıkılan Ermeniler, çareyi bölgeyi terk etmede bulmuşlardır.